

Mošja v slovenski likovni umetnosti

Za islamske verske objekte se v slovenskem jeziku uporabljata predvsem iz arabskih besed "al-gāmi" in "al-masgid" izpeljani tujki džamija in mošja.¹ V drugi polovici 19. stoletja so mošje dokumentirane tudi v delih slovenskih likovnih umetnikov. Na Bližnjem vzhodu ter v Bosni in Hercegovini sta jih namreč fotografirala, risala oziroma slikala fotograf Christian Paier (1839-1895)² in slikarka Ivana Kobilca (1861-1926).³ Nekaj desetletij mlajše so risbe oziroma slike mošej in muslimanskih pokopališč, pod katerimi sta se podpisala arhitekta Dušan Grabrijan (1899-1952)⁴ in Tine Kurent (rojen 1923)⁵ ter slikarji Ivan Vavpotič (1877-1943)⁶, Maksim Gaspari (1883-1980)⁷, Ivan Primožič (1898-1971)⁸, Božidar Jakac (1899-1989)⁹, France Mihelič (1907-1998)¹⁰, Karel Zelenko (rojen 1925)¹¹, Milan Bizovičar (rojen 1927)¹² in Ivan Seljak Čopič (1927-1990).¹³

Predvsem gre za fotografije, risbe in slike bosenskohercegovskih mošej ter ilustracije literarnih del, ki obravnavajo odnose med Slovenci oziroma drugimi južnimi Slovani in Turki. Tukaj moramo poleg fotografij, risb in slik mošej v mestih Foča, Jajce, Livno, Prozor in Sarajevo omeniti vsaj še mošje na ilustracijah pravlјice Mrtvi ženin, ljudske pesmi Alenčica, sestra Gregčeva in zgodovinske povesti Črna žena, ki jo je leta 1910 v Ljubljani pod psevdonimom Javoran objavil slovenski pravnik Gregor žerjav (1882-1929). Slednja temelji na znameniti turški povesti Miklova Zala, ki jo je leta 1884 v Ljubljani objavil slovenski pisatelj Jakob Sket (1852-1912). Umetniki so (tudi pod močnim

vplivom vojaških spopadov, ki so v času med letoma 1878-1945 oziroma od avstro-ogrške aneksije Bosne in Hercegovine do konca druge svetovne vojne dokumentirani v Bosni in Hercegovini) z različnimi sredstvi in na različne načine predstavili svoj odnos do Arabcev, Turkov, Jutrovega in islamske arhitekture. Posebno mesto med njimi ima popotni fotograf Christian Paier (1839-1895). Leta 1864 (potem ko kot vojaški obveznik od avstrijskih oblasti ni dobil potnega lista), je namreč Paier izdelal in v Trstu prijavil velik, v skričališču preurejen zaboj za orodje in se v njem več dni kot slepi potnik vozil po Sredozemlju (od Trsta do Aleksandrije). Kmalu po prihodu v Aleksandrijo si je našel pomočnika ter naročil in z Dunaja dobil vso potrebno fotografsko opremo. Iz Aleksandrije se je na potovanje po Bližnjem vzhodu in Palestini odpravil šele potem, ko si je kupil arabsko muslimansko obleko in se v njej (s fesom na glavi) fotografiral za spomin. Fotografije svetopisemskih krajev, ki jih je posnel, so imele (tako kot fotografije Betlehema, Jeruzalema, reke Jordan in Oljske gore, ki so jih posneli njegovi sodobniki) poleg dokumentarne in poučne vrednosti tudi precej globoko duhovno komponento. Leta 1894 je slovenski pisatelj in teolog Frančišek Lampe (1859-1900) zapisal, da je Paier v eno od jeruzalemskih mošej tudi (sicer nehote) vstopil: *"Kristijan je šel tudi v cerkev Marijinega groba, ki je v lasti razkolnikov ... Kmalu potem je želel ogledati si hišo, v kateri je obhajal Izveličar zadnjo večerjo in kjer časté mohamedani grob Davidov. Kristijan gre brezskrbno po poslopju, in*

Fotografija neznanega avtorja, na kateri vidimo mošejo v vasi Log pod Mangrtom, ki so jo zgradili vojaki Četrtega bosenskohercegovskega pehotnega polka.

Vir: *Tedenske slike* 26. 12. 1917 (številka 52, leto IV), Ljubljana.

*ker so bila spodaj vrata odprta, gre kar naprej in pride v malo džamijo. A kar mahoma ga obstopijo kaki štirje imami ali mohamedanski duhovniki, da je izpreletel Kristijana velik strah. V nekatera svetišča ne sme po mislih mohamedancev stopiti brez smrtne kazni noben drugoverec. No, tukaj ni bilo hujšega, kakor da so hoteli imeti baksiša. Toda naš romar je imel pri sebi samo nekaj pijastrov – nekaj beličev. Kaj so hoteli ž njim storiti drugega kakor pustiti, da je odnesel pete, ali pa k večjemu omahati ga s palico. Zgodilo se mu ni nič žalega, a sklenil je, da ne bode hodil vselej tje, kamor bi ga vodila odprta vrata”.*¹⁴

Kmalu po Paierjevem prihodu v domovino, so se za mošeje začeli zanimati tudi številni drugi Slovenci. O tem na svojevrsten način priča leta 1904 v Celovcu pod naslovom “Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878” objavljeno Andrejkovo poročilo o vojaški priključitvi Bosne in Hercegovine avstro-ogrskega cesarstvu.¹⁵ Del poročila so tudi fotografije mošej ter nekaj stavkov o bosenskohercegovskih muslimanih in mošejah.¹⁶ Tri leta pred

objavo tega poročila je podpolkovnik Jernej Andrejka (1850–1926) po bosenskohercegovskem mestu Livno (kjer se je leta 1878 bojeval kot poročnik v 17. pehotnem polku, znanim tudi kot “Kranjski Janezi”) prejel naziv plemeniti Livnograjski.

Leta 1917 je v avstro-ogrsko armado kot vojni slikar vpoklicani Ivan Vavpotič na soški fronti ilustriral slovensko pravljico “Mrtvi ženin”, ki jo je v zbirki *Tolovaj Mataj*¹⁷ objavil slovenski pisatelj Fran Milčinski (1867–1932). Pravljica temelji na srednjeveški germanski oziroma slovanski ljudski pesmi, ki jo je v 18. stoletju pod naslovom “Lenore” prepesnil nemški pesnik Gottfried August Bürger (1748–1794).¹⁸ Vavpotič je (v duhu simbolizma) upodobil najbolj dramatičen trenutek, tik pred razpletom pravljice, ko sta mrtvi ženin, mladi vojak Anzelj in v slovensko nošo oblečena lepa Majdalenka na bellem konju prišla na muslimansko pokopališče. Na levi strani je poleg plapolajoče draperije upodobil gorato pokrajino, na desni pa naselje, kupolo mošeje in vitek minaret,

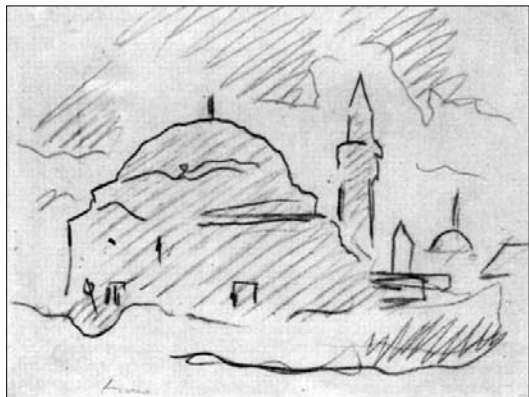
katerega vrh s polmesecem se nahaja v temnih nebesnih višavah, v bližini zvezd. Na ilustraciji, ki močno spominja na tehniko starih lesoresov ter sodi v sam vrh celotne slovenske knjižne ilustracije,¹⁹ sta na najlepši način predstavljeni Vavpotičeva fantazija in romantičen smisel za morbidnost. Ilustracija je nastala v času, ko so na soški fronti (v vasi Log pod Mangrtom) v avstro-ogrsko vojsko vpoklicani bosenskohercegovski vojaki iz Četrtega pehotnega polka zgradili na slovenskem ozemlju doslej edino (na fotografijah dokumentirano) mošejo.²⁰ Leta 1932 je nastala druga Vavpotičeva mošeja. Objavljena je na naslovnici ljubljanske revije *Odmevi slovanskega sveta*.²¹ Med najpomembnejšimi arhitekturnimi spomeniki v prestolnicah slovanskih držav se (za podobo sokola in ščita s heraldičnimi simboli) precej lepo vidita tudi minareta in velika, bela kupola.

Med slovenskimi likovnimi umetniki se je s podobami mošej doslej največ ukvarjal Božidar Jakac. Leta 1943 je v mestu Livno oziroma na eni od postaj, kjer se je na poti na drugo zasedanje AVNOJ-a v mesto Jajce ustavila slovenska delegacija, nastala risba "Mošeja v Livnem", ki je bila objavljena leta 1964 v dnevniku slovenskega pesnika oziroma pisatelja Edvarda Kocbeka (1904-1981). V kakšnih okoliščinah je nastal ta precej bežen (za ilustrirane dnevnike značilen) likovni zapis, na svojevrsten način priča nekaj stavkov v Kocbekovem dnevniku: "Pogled se mi je vzdignil na obširno in položno pobočje, posejano s starimi in novimi hišami, poškodovanimi in celimi, oko se mi je zaustavilo na slikovitih džamijah, kipečih iz častitljivih starih trdnjav. Tik nad starim muslimanskim mestom se pno strmo v višino razčlenjene pečine in romantično zaključujejo podobo zgodovinskega mesta. S tovariši sem odšel ob šumeči Bistrici navzdol in se sprehodil po novem delu mesta pod hribom. Nazadnje smo sedli v turško slašičarno in poskušali baklavo

in burek. In ko smo tako sedeli, se je nekdo spomnil verza iz Andrejkove knjige *"Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini"*: "Livno ima trden zid, Turek je za zidom skrit". Zdaj šele so nam zaupno povedali, da se bomo sestali v mestu Jajcu ... Do Jajca je še kar daleč. Po vsej priliki bomo ostali v Livnu samo kak dan, potem pa odrinili na zasedanje ... Okrog kosila se je nebo znova pooblačilo, začelo je pršeti. Končal sem zapiske in legel. Ko sem se prebudil, sem bil mnogo bliže rešnici zemlje, ki smo prišli včeraj vanjo. Pravkar sem sanjal, da mi je spodrsnilo na čudno okroglem hribu, ki smo se s težavo vzpenjali nanj; obdržal sem se tako, da sem se oprijel korenine, štrleče iz zemlje; korenina mi je sicer ostala v rokah, zato pa se mi je spremenila v sijoč polmesec; ozrl sem se in videl, da ga imajo že tudi drugi v rokah in

Ivan Vavpotič, *Mrtvi ženin*. Vir: Fran Miličinski, *Tolovaj Mataj*, Ljubljana, 1917.

Božidar Jakac, **Mošeja v mestu Livno**. Jakčeva risba s svinčnikom (dimenzije 9,5 cm X 12 cm) je nastala leta 1943. Vir: E. Kocbek, *Slovensko poslanstvo. Dnevnik s poti v Jajce 1943*, Celje, 1964.

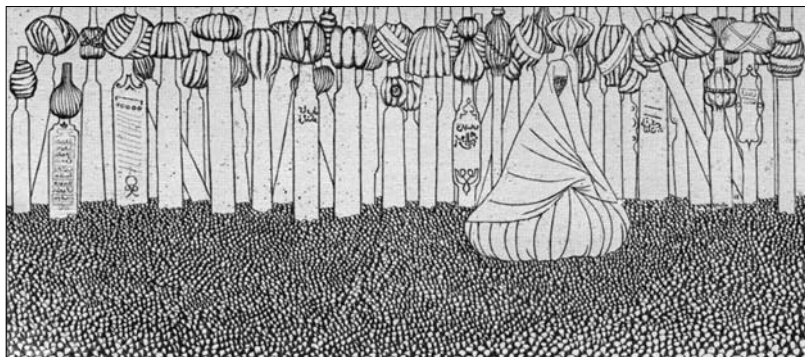
da si ga zatikajo namesto zvezde na čepico; morda je najbolje, da si oboje združim, sem pomislil in vztrepetal. Islam ne vpliva name samo eksotično, v njem so prvine, ki me vznemirjajo tuje domače. Nekateri mislijo, da so moji predniki ustoličevali gosposvetske vojvode, drugi pa mislijo, da izvira moj rod prav iz bogomilov, ki so sprejeli islam in v sebi na poseben način spravili ostra nasprotja med realizmom in mistiko, krutostjo in nežnostjo, moškostjo in nežnostjo. Pridružil se jim je Matej Bor, ki je lani na Kamenjaku tako rad parafraziral stihe iz srbske lirike: *“popušio lulu,*

poljubio bulu i umro Kocbeg ...”. Resnica tega zapredenega prostora je sicer precej izgubila na svojem jasnem zunanjem obrazu, zato pa se vzburla v notranjost njegovih ljudi”.²² Leta 1946 je nastala Jakčeva risba “Krvavi most v Foči”, na kateri vidimo tudi leta 1993 porušene mošeje v bosenskohercegovskem mestu Foča. To je pomemben dokument časa in na zelo visoki stopnji risarske dejavnosti obravnavana umetniška kreacija. S pomočjo precej neposrednega fiksiranja doživetij in vizij, je poskušal Jakac doseči umetniško poglobitev. Na podoben način je obravnaval tudi številne druge bosenskohercegovske mošeje.

Leta 1973 je Milan Bizovičar ilustriral slovensko ljudsko pesem Alenčica, sestra Gregčeva. Že na prvi strani je upodobil mošejo in turškega jezdec na konju. Nekaj podatkov o ilustraciji ponujajo tudi prvi verzi pesmi:

*“Leži, leži stezičica
in ta pelja vsred Turškega,
kar vidi daleč mi oko,
v Turčijo noter glòboko.
Po nji pritekel je enkrat
turškega carja sluga mlad.-
Bogme da, da je ta, da velja!...”*

Leta 1979 je Ivan Seljak Čopič ilustriral slovenski prevod romana *Travnička hronika*. *Konzulska vremena* bosenskohercegovskega

Karel Zelenko, **Muslimansko pokopališče**. Vir: Ivan Sedej, *Karel Zelenko: grafika*, Ljubljana, 1978.

Ivan Vavpotič, Naslovnica ljubljanske revije Odmeki slovanskega sveta.
Vir: *Odmeki slovanskega sveta* (leto 2, knjiga 2), Ljubljana, 1932.

pisatelja Iva Andrića (1892-1975). Ob mošeji oziroma ob kupoli in minaretu je (podobno kot Vavpotič in Bizovičar) upodobil jez-deca in njuna konja. Na belem konju je Andrićev literarni junak, nesrečni francoski (Napoleonov) konzul Jean Baptiste Étienne Daville, ki se ni najbolje znašel v hladnem in nedostopnem bosenskohercegovskem mestu Travnik.

Posebej moramo omeniti (leta 1968 nastalo) Zelenkovo na surrealističen način obravnavano muslimansko pokopališče (kamnita tla, nagrobni spomeniki in ženska figura). Vrednotenje tega ter vseh drugih tu-

kaj predstavljenih del bi nam močno olajšala izdelava nekoliko popolnejšega seznama slovenskih likovnih umetnikov, ki so se v svojih delih ukvarjali s podobami mošej. S tem zapisom želimo narediti prvi korak v tej smeri in se pripraviti na drugi korak, ki bo povezan tudi z vprašanjem, zakaj se raziskovalci niso veliko ukvarjali z mošejami. Odgovor na omenjeno vprašanje (tudi če upoštevamo dejstvo, da mošeje niso bistveno zaznamovale opus nobenega umetnika) je seveda vse prej kot enostaven. Menimo, da nas do njega lahko pripelje obsežnejša, interdisciplinarno zasnovana monografska študija, v kate-

ri bi bil obravnavan čas od leta 1530 (ko se je iz turške prestolnice Istanbul vrnil ljubljanski notar Benedikt Kuripečič²³ in leta 1531 v svojem potopisu objavil lesorez, na katerem vidimo minaret) do konca dvajsetega stoletja. Razloge za pisanje takšne študije smo našli tudi v dejstvu, da so nekatere upodobitve islamskih verskih objektov zelo pomembne za evropsko kulturno zgodovino.

1. Nerkez Smailagić, *Leksikon Islama*, Sarajevo, 1990, 137-154.
2. Francišek Lampe, Potovanje križem jutrove dežele, *Dom in svet* 7, Ljubljana, 1894, 151-155; Mirko Kambič, Fotograf Kristijan Pajer, *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 23, Ljubljana, 1975, 47-49; Mirko Kambič, Brane Kovič, Peter Krečič, *150 let fotografije na Slovenskem*, Ljubljana, 1989; Nina Zupan, Christian Paier - dinamičen popotni fotograf, *Fotoantika: revija za zgodovino fotografije* 22, Ljubljana, 2005, 2-4.
3. Anica Cevc, Polonca Vrhunc, Špelca Čopič, *Ivana Kobilca (1861-1926)*, Ljubljana, 1979.
4. Dušan Grabrijan, Juraj Neidhardt, *Arhitektura Bosne i put u suvremeno*, Ljubljana, 1957.
5. T. Kurent, Ferhadija – numerički simbol kosmosa, *Most* (godina 10, broj 50), Mostar, 1983, 244-249; T. Kurent, *Arhitektov zvezek*, Ljubljana, 2002, 78, 116, 169.
6. Anica Cevc, Milček Komelj, Lidija Tavčar, *Ivan Vavpotič (1877-1943)*, Ljubljana, 1987.
7. Anica Cevc, Vera Baloh, Ferdo Šerbelj, *Maksim Gaspri (1883-1980). Ilustrator*, Ljubljana, 1986.
8. Monika Ivančič, *Ivan Primožič (1898-1971)*, Bovec, 2005. (Gre za katalog razstave, ki je bila od 4. 11. 2005 – 30. 11. 2005 postavljena v Galeriji Rika Debenjaka v Kanalu ob Soči in od 10. 12. 2005 – 6. 1. 2006 v Kulturnem domu v Bovcu.) Reprodukcijske Primožičeve slike, na katerih lahko vidimo mošeje, nam je posredovala kolegica Monika Ivančič, za kar se ji najlepše zahvaljujemo.
9. Karel Dobida, *Božidar Jakac: grafika*, Ljubljana, 1950.
10. Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito. Prispevki za življenjepisa*, Ljubljana, 1953, 485.
11. Ivan Sedej, *Karel Zelenko: grafika*, Ljubljana, 1978.
12. Niko Grafenauer, Vlasta Zagorski, *Alenčica, sestra Gregčeva. Slovenska ljudska pesem* (Zbirka: Velike slikanice), Ljubljana, 1973.
13. Ivo Andrić, *Travniška kronika. Konzulski časi*, Ljubljana, 1979.
14. Francišek Lampe, 1894, n. d., 155.
15. Jernej Andrejka, *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878*, Celovec, 1904.
16. Jernej Andrejka, n. d., 376. "Ker mohamedanec ne trpi zvonov v minareti ali stolpih pri turških mošejah, kliče vernike k molitvi klicar ali mujezin s hodnika, ki je napravljen okoli vitkega stolpa, s tako glasnim petjem, da ga lahko slišiš uro daleč. Besedilo njegovega petja, ki ga dvakrat ponavlja, je naslednje: "Bog je velik in mogočen, ni Boga razen njega in ni proroka razen Mohameda. Zbirajte se v božjem kraljestvu, na kraju pravice! Pridite pod streho večnega zveličanja!". To pesem poje vsak dan petkrat, in sicer zjutraj, popoldne, ob mraku in zvečer. Ko Turčini zaslišijo to klicanje, se začnejo umivati, naj že bodo domá, ali na potu, na polju ali v kavarni. Če so na polju in ni vode blizu, se umivajo z zeliščem, na potu hité do prve hiše, v kavarni pa jim prinese kavarnar vode, da se umijejo in potem hité v džamijo. V turških mošejah ni klopj; verniki čepé, se na čudne načine premetavajo sem in tja, se vzdigujejo, počepajo, poklekajo, glavo obračajo zdaj na levo, zdaj na desno, zdaj naprej, zdaj nazaj, potem se vržejo s celim životom na tla, križajo roke na prsih in jih spuščajo med noge, a pri vsem tem čudnem gibanju imajo obraz obrnjen vedno proti Mekki; smer proti temu mestu je zaznamovana na steni vsake mošeje".
17. Fran Miličinski, *Tolovaj Mataj*, Ljubljana, 1917, 41-47.
18. Omenjeno pesem je v slovenski jezik prevedel pesnik France Prešeren (1800-1849).
19. Tatjana Pregl, *Slovenska knjižna ilustracija*, Ljubljana, 1979, 23, 24.
20. Vinko Avsenak, Mošeja v Logu pod Mangrtom, *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 1, Nova Gorica, 2006, 45-50; Može s fesi na soški fronti (Ob 90. obletnici preboja soške fronte). http://www.bosnjak.si/index.php?option=com_content&task=view&id=26&Itemid=34 (stanje 18. 11. 2007).
21. *Odmevi slovanskega sveta* (leto 2, knjiga 2), Ljubljana, 1932.
22. Edvard Kocbek, *Slovensko poslanstvo. Dnevnik s poti v Jajce 1943*, Celje, 1964, 152-154.
23. Ignacij Voje, *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*, Ljubljana, 1996; Peter Weiss, Balkanski polotok, Turčija in Evropa v letu 1531 pri potopiscu B. Kuripečiču, *Historični seminar* 3. (ZRC SAZU), Ljubljana, 2000, 175-185; Ignacij Voje, *Slovenica Balcanica. Zgodovinske študije*, Ljubljana, 2005, 83, 211-214.